

Makale Geliş Tarihi / Application Date: 6 Haziran 2019/ June 6, 2019
Makale Kabul Tarihi / Acceptance Date: 20 Haziran 2019 / June 20, 2019

MAKALE / ARTICLE:

AB ÜYELİĞİ SONRASI BULGARİSTAN'DA TÜRK AZINLIĞA DAİR DEVAM EDEN SORUNLAR

ONGOING PROBLEMS OF TURKISH MINORITY IN BULGARIA AFTER THE EU MEMBERSHIP

Ahmet GÖKBEL* --Aykut KARAKUŞ**

ÖZET

Bulgaristan'da Komünizm rejimi öncesi, zaman zaman ayrımcılığa ve şiddete maruz kalan azınlıklara, komünizm rejimi ile beraber adlarının değiştirilmesi, dini ritüellerin engellenmesi (sünnet, namaz, oruç vs.), zorunlu göç, siyasi baskı ve şiddete uğrama gibi baskılar artırılır. 1989 yılında Jıvkov rejiminin son bulmasıyla beraber bireysel hak ve özgürlüklere daha az da olsa önem verilmeye başlanır. Ancak 2007 yılında bu ülkenin Avrupa Birliğine (AB) kabul edilmesiyle ve bu konuda sorumluluğu artması ve azınlık hakları konusunda olumlu uygulamalar beklenirken arzu edilen olmaz.

Öte yandan iç hukukta da azınlık haklarının tanımlanmasına net bir ifade getirilemeyip, ekonomik anlamda azınlıkların durumları iyileştirilemez. Özellikle Avrupa'da, sağcı ve milliyetçi partilerin yükselişe geçmesi, Bulgaristan ölçeğinde de etkili olur. Bu bağlamda ATAKA'nın, Bulgaristan parlamentosundaki yasa tasarısı önerileriyle ve sosyal hayattaki provokatif eylemleri ile azınlıkları zaman zaman zor durumda bıraktığı görülür.

Makalemizde bu konuları hem kaynaklardan faydalanarak hem de bölgeye yaptığımız seyahat ve gözlemlerimiz doğrultusunda derinlemesine ele almaya çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Azınlık, ATAKA, Bulgaristan, Siyasi ve Etnik Sorunlar, DOST Partisi

* Prof. Dr., Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, ORCID ID: 0000-0001-8259-8808, E-posta: agokbel@gmail.com

** Uluslararası İlişkiler Bölümü Kırıkkale Üniversitesi Uluslararası İlişkiler A.B.D. Doktora öğrencisi, ORCID ID: 0000-0002-4053-2074

ABSTRACT

In Bulgaria, with the Communism regime the oppression like changing of their name, the prevention of religious rituals (circumcision, prayer, fasting etc.), obligatory migration, political pressure and violence are increased against the minorities who are subjected to discrimination and violence from time to time before the regime of Communism. With the end of the Jivkov regime in 1989, the individual rights and freedoms are started given importance even it is less. However, when this country was accepted by the European Union (EU), its responsibility increased but the desired positive implementation on minority rights is not fulfilled.

On the other hand, in domestic law, the definition of minority rights cannot be expressed clearly and the situation of minorities in the economic sense cannot be improved. Especially the rise of right-wing and nationalist parties in Europe, is effective in Bulgaria, too. In this context, it is seen that ATAKA left the minorities in a difficult situation from time to time with the proposals of the draft law in the Bulgarian parliament and provocative actions in social life.

In this article, we will try to discuss these issues in depth through the light of both sources and our travel and observations in this region.

Key words: Minority, ATAKA, Bulgaria, Political and Ethnic Issues, DOST Party

1. GİRİŞ

Bulgaristan, Avrupa Birliğini oluşturan yirmi sekiz devletten biridir. Kendi ulusal istatistik kurumuna göre günümüz itibariyle nüfusu 7.050.034 kişidir (Bulgaria N.S.İ, 2019). Bu ülkede nüfus sayımlarının şaibeli olduğuna dair iddialara rağmen ülkedeki Türk nüfusunun toplam nüfusa oranının %20 civarında olduğu kaydedilir (Çelik, 2016:69). Bulgaristan, bu nüfus oranları ile Avrupa'da en çok Türk azınlığı içinde barındıran devlet konumundadır.

Azınlık kavramının, ulus modernleşme sürecinin başlangıcı olarak görülen Westphalia Barışı (1648) ile ortaya çıktığı nakledilir. Ancak azınlık kavramını bu tarihten daha öncelere de götürülenler vardır.² Tarihte azınlıklara dair ilk belge dini azınlık bağlamında 1085 yılında Kastilya ve Leon (bugün İspanya toprakları içerisinde) Kralı V. Alfenso'nun Toledo'nun fethi sonrasında Müslümanların korunmasına dair yayınladığı bildiri ile karşımıza çıkar. Azınlıklara dair diğer bir belge ise; 1250 yılında St. Louis'in Fransız tebaasından olan Manoritleri koruma sözü verdiği belgedir. (Akbulut, 2006:8). Bu dönem içerisinde azınlık kavramının dini azınlık çerçevesinde değerlendirildiği görülür. Daha sonra 1815 Viyana

---

²Avrupa da din savaşları olarak bilinen otuz yıl savaşları, 1648 yılında Osnabürk, daha sonra imzalanan Pyreness anlaşmalarını da içeren Westphalia barışı ile sonlandırılır. Ayrıntılı bilgi için bkz: Barış Özdal ve Kutay Karaca, **Diplomasi Tarihi Ders Notları 1**, (Dora Yay.), Bursa, 2015, s.161-181

Kongresinde dini azınlık kavramı yerine, ulusal azınlık kavramı kullanılır. Bu dönemden önce azınlık anlaşmaları iki taraflı olarak yapılmakta iken, bu dönemden sonra çok taraflı yapılmaya başlanır (İbraimi, 2012:13).

Azınlık hakları ve azınlıkları koruma sorunu, 26 Haziran 1945 tarihinde Birleşmiş Milletler (BM) kurucu antlaşmasının imzalanması ve 25 Ağustos 1945'te yürürlüğe girmesiyle beraber, bölgesel veya yerel bir problem olmaktan çıkarılıp evrensel bir boyut kazandırılır.

Azınlık kavramının tanımları arasında *Caporti*'nin tanımının daha çok benimsendiği görülür. Caporti, azınlığı “*Sayınca bir devletin geri kalan nüfusundan az, hâkim olmayan konumda, devletin vatandaşı olan üyelerinin sahip oldukları etnik, dinsel veya dilsel özellikleriyle nüfusun geri kalanından ayrılan kültürlerinin, geleneklerinin, dinlerinin ve dillerinin korunması için üstü kapalı da olsa bir dayanışma ruhu sergileyen grup*” olarak tanımlar (aktaran Döner, 2015:83). Uluslararası toplum ve kuruluşlar *etnik, dini, ulusal* ve *dilsel* olmak üzere azınlığı dört tür olarak kabul eder. Malum olduğu üzere azınlık olmanın temel şartı, *sayı, süre, kendi kimliğini tanımlama, hâkim konumda bulunmama, vatandaşlık ve azınlık bilinci* adı altında altı tanedir.

Belirtilen azınlık olma şartları göz önünde bulundurulduğunda, Türk azınlığını (bu durum aynı zamanda azınlık olarak görülmeyen Pomaklar içinde geçerlidir) örneklem alıp incelediğimizde azınlık olmanın unsurlarını taşıdığından şüphe yoktur. Türk azınlığın dil bakımından, dini açıdan, ulusal anlamda ve etnik olarak diğerlerinden ayrıldığını söylemek yanlış olmaz.

Biz bu yazıda, Bulgaristan'ın Avrupa Birliğine girmeden önceki dönemde Türk azınlığın durumuna kısaca değindikten sonra birliğe girmesinden (2007) sonra Türk azınlığa bakış sürecini ortaya koymaya çalışacağız.

2. AB ÜYELİĞİ ÖNCESİ BULGARİSTAN ve AZINLIKLARIN DURUMU

Kaynaklar, Bulgarlar'ın menşeyini M.Ö. II.yy'a kadar götürür. 600'lü yıllarda Kafkaslarda bir devlet kurdukları nakledilir. Daha sonra Hazarlar ile olan mücadeleler sonucunda Han Asparuh önderliğinde 660'lı yıllarda Aşağı Tuna boylarına yerleşerek “**Tuna Bulgarları**” olarak bilinen devleti kurarlar (Karatay, 2010:1-18). Özellikle 803-973 yılları arası Bulgar Hanlığı'nın en parlak dönemi olarak kabul edilir (Acaroğlu, 2007:32). Bulgar Hanları 9-11. Yüzyıllarda (1018'e kadar) Balkanlarda Bizans İmparatorluğu'nun yerini alır. Bu ilk Bulgar

hanlığının 12 Hayvanlı Türk takvimini, Şamanist inançları ve Türklük bilincini başlangıçta koruduğu nakledilir. 13. ve 14. yüzyıllarda, yine Bulgaristan'da, Kıpçak/Kuman aslından Slavlaşmış Terteri ve Şişman hanedanları hâkimiyet kurarlar (İnalcık, 2016:15). Kıpçakların merkezi Kumanova olan “*Kuman-Peçenek Federasyonu*”nu kurdukları böylelikle ilk defa Türk dışı unsurlara karşı milli birliğin oluşması yoluna gittikleri rivayet edilir (Gökbel, 2000:83). Fakat “*müteessif Bizans’lılarla ve gayrı Türk unsurlarla savaşılması icap ederken Bizans’lıların politik entrikaları yüzünden iki kardeş kavim kendi aralarında savaşarak 1097’de yıkılmış ve politik fonksiyonunu tarihin karanlıklarına terk eder*” (Memişoğlu, 1995:21). Anlaşıldığı kadarıyla Balkanlarda Türk varlığı, bilindiğinin aksine Osmanlı’dan çok daha öncesine dayanmaktadır.

Bulgaristan coğrafyasının, 1390’da Filibe’nin, 1393 yılında Yıldırım Beyazıt’ın oğlu Süleyman Çelebi kumandasındaki Osmanlı Ordusunun Tırnovayı ele geçirmesi ve akabinde 1396 Niğbolu zaferinin elde edilmesiyle tamamen Osmanlı topraklarına katılımı sağlanır (Köse, 2006:260).

Anlaşıldığı kadarıyla, Bulgaristan özelinde 1860’lı yıllara kadar Bulgar bilinci etrafında toplanan herhangi bir hareketlilik görülmez. Öyle ki Halil İnalcık; *Bulgarların kendi dillerinin varlığından bile bi-haber olduğunu hatta dini ibadetlerini bile Rumca yaptığını* ileri sürer (İnalcık, 1992:10-17). Yine de kaynaklar 1841 Tırnova, 1828 Niş, 1850 Vidin isyanı ile beraber Bulgar milli bilinci yavaş yavaş uyanmaya başladığından bahseder. 1856 Islahat Fermanıyla gelen serbestlik ortamında gayrimüslim tebaanın kendi din adamlarını seçme özgürlüğü, 1870 yılında Bulgar Kilisesinin kurulmasına neden olur. Bulgar kilisesi de Rum etkisinden kurtarılarak bağımsız bir yapıya dönüşür ve Bulgar milli kimliğinin oluşumuna büyük katkı sağlar. Bu dönemden sonra Bulgar otonomisinin kurulmasına neden olan ve bağımsızlığa giden yolda önemli bir adım oluşturan 93 Harbi sonucunda Bulgar Prensiği kurulur. Ancak azınlıklar, inşa edilmeye çalışılan Bulgar milleti karşısında en büyük engel ve tehdit olarak değerlendirilir. Bu dönemden itibaren Müslümanlar kitleler halinde Osmanlı’ya göç ettirmeye, Osmanlı mirası olan mimari ve kültürel eserler yok edilmeye, Türkler başta olmak üzere diğer etnik unsurlar Bulgarlaştırılmaya başlanır. Osmanlı Devleti’nin II. Meşrutiyetin ilanı ile sıkıntılı bir dönem içine girmesiyle, Bulgaristan 5 Ekim 1908 yılında bağımsızlığını ilan eder (Karakuş, 2018:17-31). Bulgaristan’ın Krallık döneminde devlet kimliğini tanımlarken Ortodoks ve Slav olarak tanımladığı görülür.

Kraliyet sonrası komünist rejim döneminde kendini doğu bloğunun sadık bir üyesi olarak hissedip batıyla ilişkilerini Sovyetler Birliği'nin uygun gördüğü ölçüde geliştirir. Komünist dönem içinde kimlik oluşturma safhasında ise, kendisini Müslüman olmayan, ortodoksluğa tabi, homojen bir yapıya sahip ve “ulus devlet” olma amacı güden bir kimlik düşüncesi içerisine sokar. Bu nedenle azınlıkları ötekileştirerek, etnik tasfiye ve soykırım yollarına başvurduğu görülür. Jıvkov döneminde artmış olan bu baskılar, “*Bulgaristan Bulgarlarıdır*”, “*Bulgaristan’da azınlık yoktur*”, “*öze dönüş*” gibi politikalar ile azınlıklar Bulgar toplumu içinde eritmeye çalışılır. Bu süreç içerisinde başta Müslümanlar olmak üzere (Türkler, Pomaklar, Romanların bir kısmı), Makedonlar ve Çingenerin isimleri zorla değiştirilir. Bu dönem Bulgaristan’da, dini ibadetler yasaklanır, Bulgarca dışında başka bir dille, toplum içinde konuşmak kanun dışı sayılır. Bunun yanında ana dilde eğitim, Müslümanların sünnet edilmesi, geleneksel Türk kıyafetleri (sarık, ferace, kuşak, başörtüsü) yasaklanır, camiler kapatılır ve Osmanlı’nın Balkanlar’da uyguladığı hoşgörü politikası yalanlanıp ders kitaplarında Türklerin cahil ve barbar olduğu eklenir ve azınlıkların ekonomik hayatta aktif rol almasının önüne geçilmiş olur. Asimilasyon ve şiddet olaylarına karşı koymaya çalışanlar ise işkence kamplarına gönderilerek, öldürülürler ya da işkencelere tabi tutulurlar. Bu dönem şüphesiz Bulgaristan’daki Türk azınlığı açısından en sıkıntılı dönem olmuştur. Daha sonra Bulgaristan komünist yönetimi söylemlerini pratiğe de dökerek 1989 yılında 310,000 Türkü Türkiye’ye göçe zorlamıştır. Soğuk savaşın sona ermesi, Varşova Paktıyla beraber, Doğu Bloğunun da dağılmasıyla Bulgaristan’da ırkçı Jıvkov rejimi de son bulur (Karakuş, 2018:17-31).³

Liberal devlet kimliği ile azınlık ve insan hakları konusunda kısmi iyileştirmeler yapıldığı görülür. Komünist devlet kimliğinin yansıması olan asimilasyon politikaları eleştirilerek azınlıkların zorla değiştirilen isimleri, devlet tarafından el konulan malları, iade edilmeye başlanır. Benimsenen bu devlet kimliğinin bir yansıması olarak AB ve NATO gibi örgütlerle bağlantı kurulup üye olunmaya çalışılır. Demokrasi dönemi ile beraber, Bulgaristan’da etnik olarak anlaşmazlıkları çözmek amacıyla Sosyal Halk Konseyi (Social Council of Citizens) kurulur. 2007 yılında AB’ye üye olan Bulgaristan’ın, Batılı kimlik düşüncesine, farklılığın ve çeşitliliğin zenginlik sayıldığı, insan haklarına saygı gibi misyonları ekleyerek, azınlık hakları konusunda yeni sorumluluklar kazandığı söylenebilir.

---

³ Geniş bilgi için bkz: Karakuş, s. 43-67

3. EKONOMİK SORUNLAR

Bulgaristan'ın içinde bulunduğu durum itibariyle, yaşadığı en büyük sıkıntılardan biri ekonomik sorunlardır. Doğal olarak bunun azınlıklara da yansıdığı görülür. Ülkenin ekonomisinin arzu edilen seviyede olmaması nedeniyle AB üyeliğine paralel olarak kademeli bir şekilde serbest dolaşım hakkı kazanmasıyla beraber Almanya, Fransa, İngiltere gibi ülkelere sürekli olarak işçi göçü vermiştir. Bulgaristan'da yaşayan Bulgar vatandaşı Türkler de serbest dolaşım hakkından istifade etmişlerdir. Bulgaristan'ın AB'ye olan ihracatı, daha önceleri %40'larda iken AB üyeliğinden sonra %60'a yükselir (Şimdi, 2013:37).

2008 yılında Bulgaristan'da meydana gelen ekonomik kriz sonrasında GSYİH'de ve kişi başına düşen milli gelirden (GSMH) düşüş meydana gelse de günümüze doğru aşamalı olarak gözle görülür bir yükselmenin olduğu görülür.⁴

Özellikle ekonomik refah ve gelir olarak, Bulgarların diğer etnik gruplardan daha iyi durumda olduğu göze çarpmaktadır. Ekonomik olarak en büyük sıkıntıyı ise Romanların yaşadığı nakledilir. Bulgaristan'ın AB üyesi olması ile ekonomik beklentiler artar ve sonucunda işsizliğin azalacağı, istihdam ve refahın artacağı beklentisi ortaya çıkar. Fakat Bulgaristan'da yaptığımız incelemeler sırasında özellikle Türk azınlık ile yaptığımız görüşmelerde ekonomik olarak beklentilerin gerçekleşmediği, gerekli AB yardım fonlarının işsizliğin yüksek olduğu yerlerde kullanılmadığı, azınlıkların bu fonlardan istifade etmesinin önüne bazı engeller çıkarıldığı sonuçları elde edilmiştir. AB yardım fonlarından Bulgaristan'a gönderilen parasal yardımlar, genelde Bulgar nüfusunun yoğun olarak yaşadığı bölgelerde yatırım aracı olarak kullanılmaktadır (Kader, 2015:4448). Eğitim olarak Bulgarlardan daha kötü seviyelerde olan Türk azınlık, aynı zamanda AB nezdinde proje sunup ve yardım alma hususunda da sorunlar yaşamaktadır. Türk azınlığa proje danışmanlık şirketlerine danışılması böylelikle yardım sağlanacağı şeklinde tavsiyelerde bulunularak sorunun çözülmesi amaçlanmıştır. Geçim sıkıntısı çeken Türk azınlığın haksız rekabet ortamında geri planda kalmalarına neden olan bu durum, Türkiye'ye ve Batı Avrupa'ya olan göçleri de arttırmıştır.

Bulgaristan'da yaptığımız incelemeler sırasında Kırcaali'de yaşayan Aydın Osman⁵ ile gerçekleştirdiğimiz AB fonları ile ilgili bir mülakat sırasında; AB yardım fonlarından

⁴Ayrıntılı bilgi için Bkz. <https://www.imf.org/external/about.htm>, Erişim Tarihi: 21.05.2017

⁵ Aydın Osman; 23 Ağustos 1985 tarihinde Kırcaali şehrinde doğdu. Lisans eğitimini 2008 yılında Kırcaali'de tamamladı. 2011 yılında Sofya Üniversitesi'nden mezun oldu. 2011/12 yıllarında Türkçe ve İngilizce öğretmeni olarak çalıştı. 2013 yılından itibaren T Haber sitesini yönetiyor. 18 Mart 2016'dan bu yana tercüman olarak çalışıyor.

ekonomik anlamda yeterli düzeyde istifade ediliyor mu? sorusuna Aydın Osman şöyle cevap verir: “AB tarafından önemli miktarlarda hibe verildiğini...Bu yardımlar Kırcaali ölçeğinde endüstriyel bir yatırım aracı olarak değil, çevre düzenlemelerinde kullanılıyor...Park ve bahçe bakımından zengin olmasına rağmen, sürekli olarak tek ihtiyaç buymuşçasına fonlar buralarda kullanılıyor. Türk gençleri arasında işsizlik oldukça fazla. Bu fonlar veya hibeler ile fabrikalar yapılmış olsaydı, Türk gençlerinin çoğunluğu yurt dışına gitmeyeceklerdi. Ekonomik olarak kötü bir düzeyde olduğumuz için, insanların geçimlerini sağlamak amacıyla daha iyi şartlar sunan Batı Avrupa’ya göçlerini görüyoruz”.⁶

Bulgaristan Türklerinin yaklaşık %68’i kırsalda, %32’sinin ise şehirlerde yaşamlarını sürdürdükleri belirtilmektedir (Çelik, 2016:69). Türkler çoğunlukla ekonomik olarak getirisi düşük olan işlerde çalışmaktalar. Tarım nüfusunun büyük çoğunluğunu oluşturan Türkler, temel geçim kaynağı olarak tarım işçiliği yapmaktalar. Temel olarak da tütün yetiştiriciliği ile uğraşmaktalar. 2011 yılı itibariyle Bulgaristan mali bütçe görüşmelerinde tütün ekimi için ödenen teşvik ve fonlar durdurulur. Bu durumdan en çok etkilenen ise, Türk azınlığın olduğu belirtilmektedir. 2011 yılı öncesinde 5 ile 8 Euro’dan alınan tütünün kilosunun 2 ve 3 Euro bandına gerilemesi, Türk azınlığı ekonomik olarak sıkıntılı bir duruma sokar.

AB Genç Çiftçi Projesi kapsamında verilen destek hibelerinin ise, yararlanmak istenilen projenin toplam bütçesinin %30’una sahip olma şartı, ekonomik olarak zor durumda olan Türk azınlığı daha da kötü bir konuma sokarak, bu teşvik ve hibelerden yararlanmasına engel olunmuştur.

Türklerin karşılaştıkları diğer bir ekonomik sıkıntısı ise; Türkçe isim taşımalarından dolayı işe alımlar sırasında karşılaştıkları sorunlardır. Eğer Türkçe isim taşıyorsanız diğer insanlardan farklı muamele görüyorsunuz ve işe girmeniz zorlaşıyor, önünüze birçok engel çıkarılıyor. Buna benzer yaklaşımlar Türkleri yurt dışında iş bulmaya sevk etmekte ve Türk nüfus yoğunluğunun azalmaya başlamasına neden olmaktadır. Nitekim yaptığımız görüşmeler sırasında, Bulgar ismi taşımanın bazı alanlarda avantajlı olduğu söylemleriyle karşılaştık. Bu avantajlar nelerdir? Sorusuna ise; Bulgaristan’da Türk ve Müslüman kesime ikincil insan muamelesinin yapıldığı, okullarda özellikle Bulgar öğretmenler tarafından ötekileştirildiği ve özellikle tarih derslerinde Bulgarların, Osmanlı himayesinde çok acı yaşadığını ileri sürerek ders aralarında öğrencilerin Türklere kötü gözle bakmasına neden olduğu, iş bulma

---

⁶ Bu mülakat 9 Ağustos 2016 Salı akşamı 19:00 ile 20:00 arasında Kırcaali Meatsa otelinin restoranında, bizzat Aydın Osman ile yapılmıştır.

konusunda zorluklar yaşandığı ve bu sebeplerden dolayı da bazı insanların Bulgar isimlerini kullanmak zorunda kaldıkları cevabını aldık.

2002 yılından itibaren aktif bir siyaset izleyen AK Parti dönemi ile beraber Bulgaristan'a Diyanet İşleri Başkanlığı ve TİKA aracılığıyla yardımlarda bulunulduğu, cami restorasyonundan, mali, teknik ve insani yardımlara kadar birçok alanda yardımlar yapıldığı gözlemlenmiştir. Fakat Bulgaristan hükümetinin bazı zorluklar çıkartarak bu tip aktiviteleri de azaltmaya çalıştığı bizlere aktarılmıştır. Kırcaali müftüsü Beyhan Mehmet⁷ konuşma esnasında bu konudaki sorularımıza şu şekilde cevap verir:

Türkiye tarafından Bulgaristan'a yatırımlar özellikle 2002 sonrasında arttığı görülüyor, Nitekim bir dönem Türklerin yalnız kaldığı, sahip çıkılmadığı dönemleri de biliyoruz. Jivkov döneminin son demlerinde Turgut Özal'ın Bulgaristan içindeki sorunlar Bulgaristan'ı ilgilendirir söyleminden sonra, AK parti ile daha yakından ilişkiler içine girilmesi hakkında ne düşünüyorsunuz? diye sordüğümüzde:

“Bir dönem Türkler yalnız kaldı... Bizlerin varlığı Adalet ve Kalkınma Partisi ile yeniden bir ivme kazanmıştır. Ondan önceki dönemlerde maalesef, Bülent Ecevit Bulgaristan'a gelmiş ve buradaki soydaşlarının farkına bile varamamıştır. Süleyman Demirel hakeza öyle...bir şekilde geçiştirmiştir. Ezcümle buradaki vatandaşları gerçekten onure eden, onlarla saf tutarak namaz kılan, onların dertlerini dinleyen 2002 sonrası idareciler olmuştur”.

TİKA'nın Bulgaristan'a yardımları ve aktiviteleri hakkında ne düşünüyorsunuz? Şeklindeki sorumuza ise şu şekilde cevap verir:

*“TİKA Bulgaristan ile alakalı gerekeni fazlasıyla yapıyor ama burda resmi engeller ile karşılaşılıyor. TİKA, tabiri caizse kendisine iletilen taleplere el uzatıyor ama buradaki resmi prosedüre takılması dolayısı ile sorunlar yaşıyor... uzun yıllardan bu yana yaklaşım, Osmanlı aleyhine olduğu, Osmanlı müntesibi, Osmanlı'nın devamı Türkiye olarak görüldüğü için maalesef bu gelişmeler Bulgaristan'ı memnun etmiyor”.*⁸

---

⁷1980 doğumlu olan Beyhan Mustafa Mehmet 2011 yılından itibaren Kırcaali bölge müftülüğü görevini yürütmektedir. Lise eğitimini Rusçuk ve Mestan'lı imam hatip lisesinde alıp Konya Selçuklu Üniversitesi İlahiyat Fakültesinden 2004 yılında mezun olmuştur.

⁸ Bu mülakat 9 Ağustos 2016'da Kırcaali Merkez Cami müftülük ofisinde yapılmıştır.

4. SİYASİ VE ETNİK MİLLİYETÇİLİĞE DAYALI SORUNLAR

Bulgaristan'daki Türk azınlığın, HÖH (Hak ve Özgürlükler Hareketi) ile başlangıç itibariyle siyasi örgütlenmeyi belli ölçüde başardığı görülür. Bunun yanında Türkler, alternatif olarak başka partiler de kurarlar. Demokratik Gelişim Harekâtı (DGH), Demokratik Adalet Partisi (DAP) ve Türk Demokratik Partisi (TDP) adı altında siyasi yaşamlarını sürdüren bu partilerin yanına HÖH ile anlaşmazlık sonrasında Lütfü Mestan önderliğinde 10 Nisan 2016 tarihinde kurulan “Özgürlük ve Hoşgörü İçin Demokratlar Partisi (DOST)” eklenir (Kader, 2009:354).

Azınlıkların karşılaştıkları siyasi sorunların başında, aşırı milliyetçi partilerin azınlıklara yönelik tutumları gelir. ATAKA'nın 2005 seçimlerinde %8.14, 2009 seçimlerinde % 9,3, 2013 seçimlerinde % 4,52 oy alması azınlıklar tarafından olumsuz bir durum olarak algılanır (Çiftçi, 2017:104-106). Öyle ki parlamento da içinde azınlık haklarının kısıtlanmasına yönelik öneriler vermesi, ülke genelinde milliyetçiliği tırmandırarak gerilime sebep olması, özellikle Mayıs 2011'de Sofya'da Banya Baş Camisi saldırısı, azınlıklara karşı şiddet tutumu, azınlıklar tarafından olumsuz değerlendirilmesinde etkili olur. Bulgaristan'da ezanın cami içinde okunmasına rağmen, 2011 yılında camide ezan sesinin kendilerini rahatsız ettiği söylemi ile Cuma namazı çıkışında Müslümanlara saldırılır ve Bulgar kolluk kuvvetleri olaya müdahale etmez, Müslüman Bulgar vatandaşları, fiziksel şiddete maruz bırakılırlar. ATAKA'nın tetiklemesiyle meydana gelen diğer bir saldırı ise 2014 yılında Cuma camisine (Murad Hüdavendigâr Camisi) yapılan saldırıdır. Bu saldırının oluşmasındaki temel etkenin ise, Bulgaristan tarafından Müslümanlara ait olan vakıf mallarının iadesi çerçevesinde, mahkeme kararı ile Kurşun Camisinin baş müftülüğe iade edilmesi yattığı ifade edilir. Bu olaylar sonucunda, saldırıya uğrayan Müslüman azınlıklar mahkemeye başvururlar. Fakat mahkeme cami saldırısını gerçekleştiren kişilerin belirsiz olduğu hükmünü vererek davayı sonuçlandırır.

Siyasi olarak krizlerin merkezinde bulunan ATAKA Partisi, Türkiye ile olan ilişkilerin ılımlı seyretmesi durumlarında hükümete tepki gösterip bunu pratiğe de dökerek, Türk Elçilikleri önünde protesto yapmak suretiyle provokasyona başvurur. Öyle ki ATAKA Türkiye ile tesis edilmeye çalışılan iyi ilişkilerin yersiz olduğunu, Bulgaristan'ın Slav ve Ortodoks bir kimliğe sahip olduğu için, Rusya ile yakın ilişkilerde bulunulması gerektiğini savunur.

Bulgaristan'daki diğer bir siyasi sorun ise, **ana dilde propagandanın** yasak olmasıdır. Öyle ki HÖH Başkanlığının, Ahmet Doğan'dan Lütfü Mestan'a geçmesi, partide değişiklikleri de beraberinde getirir. 2015 yılında seçim kampanyası sırasında Türkçe konuşan Lütfü Mestan,

500 Leva (250 Avro) para cezasına çarptırılır (Korkmaz, 2017:2). AB bununla ilgili olarak azınlıkların, kendi dillerinde özgürce konuşabileceklerini ve ifade edebileceklerini söyleyerek Bulgaristan'ı uyarmıştır.

Siyasi olarak diğer bir sorun ise; Türk azınlığın parlamentoda daha az etkinlik sağlaması için yürütülen propagandadır. Örneğin, Türklerin Bulgaristan'da oy kullanmalarının önüne bazı zorluklar çıkarılır. Öyle ki yüzden fazla milliyetçi grup Kapıkule Sınır Kapısını kapatır. Böylece Türkiye'de yaşayan ve oyunu Bulgaristan'da kullanmak isteyen Türklerin oy kullanmasının önüne geçilmeye çalışılır. Bunun üzerine Bulgar yetkililer, güvenli olmadığı gerekçesiyle sınırı Türk olan Bulgar vatandaşlarına kapatır. Türklerin bu seçimlere katılımını zorlaştırmak amacıyla seçime katılım kriterleri belirlenir ve sandıklarda oy kullanma esnasında Kiril Alfabetiyle dilekçe yazılması şartı getirilir. Bu durum, özellikle uzun yıllardan beri Türkiye'de yaşayan Türk fakat Bulgar vatandaşı olan gruplara zorluklar oluşturur. Yine Bulgaristan 2017 seçimlerinde Türkiye'deki sandık sayısı daha önce 141 olmasına rağmen, bu sayıyı Türkiye genelinde 35'e düşürür (Sputniknews, 2019). Oy kullanmak isteyen çifte vatandaşlar uzun süre beklemek zorunda kalırlar. Engellemelelere rağmen Türkiye'den yaklaşık 10 bin çifte vatandaşın, Bulgaristan'a oy vermek için geldiği anlaşılmaktadır (Hürriyet, 2017). Bu durum, seçimlere katılım oranını da düşürür. Sanırım bu eylemin temel sebebi, Türkiye de yaşayan Bulgaristan vatandaşların sayısının 200.000 civarında olması ve seçimin sonucunu etkileyebileceği düşüncesidir (Hürriyet, 2019). Bunun aynı zamanda başka bir ülkede yaşayan Bulgar vatandaşlarının oy kullanma yetkilerinin önlenmesi gerektiği düşüncesiyle yapıldığı anlaşılmaktadır.

Seçimler sırasındaki bu gerilim, Bulgaristan ve Türkiye ilişkilerine de sıçramış ve Bulgaristan Türkiye'yi, iç işlerine karışmakla suçlamıştır. Bunun üzerine Türk gazetecilerinin, Bulgaristan'a girişleri yasaklanmış, bunun yanında Bulgaristan'ın Ankara Büyükelçisi Nadejda Neynski Bulgaristan'a geri çağırılmıştır (Sputniknews, 2019).

Sıkıntılı bir dönemin ardından 27 Mart 2017 tarihinde, Bulgaristan genel seçimleri yapılmış ve sonucunda 1.147.292 oy ile Bulgaristan'ın Avrupalı Geleceği İçin Vatandaşlar (GERB) Partisi 95 milletvekili, 955.490 oy ile BSP 80 milletvekili, 318.513 oy ile Birleşik Vatandaşlar Koalisyonu 27 milletvekili, 315.976 oy ile HÖH 26 milletvekili, 145.637 oy ile İrade Partisi 12 milletvekilliği elde eder (Aslan, 2018:48-50). Bu seçimde ATAKA'nın, aşırı milliyetçi diğer partiler ile birleşerek, "Birleşik Vatandaşlar Grubu" adı altında seçimlere katıldığı görülür.

5. 2015 UÇAK KRİZİNİN BULGARİSTAN İÇ VE DIŞ POLİTİKASINA YANSIMASI; DOST PARTİSİNİN KURULMASI

Rusya, 2015 itibariyle Suriye'ye fiziki olarak girerek hava birliklerini Suriye'de konuşlandırır. Rus savaş uçaklarının rejim muhaliflerine yönelik bombardıman saldırısı ile Rusya'ya olan tepkiler de artmaya başlar. Nitekim bu müdahaleler sırasında Rus savaş uçakları, Türkiye sınırına yakın bölgelere kadar müdahaleler yapar. TSK; "24 Kasım 2015 tarihinde Hatay Yayladağı bölgesinde Türk Hava Sahasını ihlal eden milliyeti bilinmeyen bir uçak defalarca (beş dakika içerisinde 10 kez) ikaz edilmesine rağmen Türk Hava Sahasını ihlal ettiğini" akabinde F-16 savaş uçağıyla, Rusya'ya ait Su-24 tipi savaş uçağına ikazlara uymaması nedeniyle müdahalede bulunduğunu açıklar (Ensonhaber, 2017).

Uçak krizi üzerine Türkiye ve Rusya arasındaki gerilimin, Bulgaristan'da Türk azınlığa karşı siyasi bir sorun olarak yansıdığı görülür. Rus uçağının Türkiye sınırını ihlali sonrasında düşürülmesi, Bulgaristan'da farklı şekilde okunur. Daha sonra Lütfi Mestan'ın Bulgaristan parlamentosunda "... Rusya Hava Kuvvetleri, Türkiye Cumhuriyeti'nin hava sahasını birçok kez ihlâl etti. Bunun, Türkiye'nin birçok kez Ankara Büyükelçisi ve Askeri Ataşesi nezdinde Rusya Federasyonu'na resmi uyarılarına rağmen yapıldığına dair bilgi mevcut... Herhangi bir NATO üyesi ülkenin hava sahası ve egemenliğinin ihlâl edilmesi, Atlantik Birliği'nin hava sahası ve egemenliğinin ihlâl edilmesi anlamına gelmektedir..."(AljazeeraTurk, 2017) açıklamasını yapmasıyla, Ahmet Doğan, yetkisi olmamasına rağmen merkez yönetim kurulunu toplayıp Mestan'ı başkanlıktan uzaklaştırılması kararını aldırtır (Milliyet, 2017). Bunun üzerine güvenlik endişesi taşıyan Lütfi Mestan, Sofya'daki Türk Büyükelçiliğine sığınmıştır. Bu kararın ardından Lütfi Mestan'ı destekleyen 4 (HÖH) milletvekili partisinden ayrılma kararı alır. Bu gelişmeler üzerine Lütfi Mestan önderliğinde "DOST" adıyla yeni bir partinin kurulmasına karar verilir.

14 Nisan 2016 tarihinde yeni partinin kurulması amacıyla resmi kayıt yaptırmak için Sofya'da şehir mahkemesine başvuru yapılır. Ancak bu başvuru, partinin isminin baş harflerinin yan yana getirildiğinde Türkçe'deki "DOST" anlamının çıkması, etnik ve dini temele dayalı olması, parti üyelerinin Türk azınlık çoğunluğundan oluşması gibi sudan sebeplerle reddedilmiştir. AB üyesi olmasına rağmen, demokratik olarak çeşitliliğe tahammülü olmayan Bulgaristan yönetimi, bu alanda da Türk azınlığı güç duruma düşürmüş ve Türklere karşı negatif tavrını sürdürmüştür.

Tüm bu sorunların gölgesinde Bulgaristan, Lütfi Mestan'ın Türk elçiliğine sığınmasını sert bir dille eleştirip Türkiye'nin iç işlerine müdahale ettiğini iddia eden bir açıklama yapar. Daha sonra Elçilikte Sosyal Hizmetler Ataşesi olarak görev yapan Uğur Emiroğlu'nu *persona non grata* (istenmeyen adam) ilan eder (Hürriyet, 2016). Bulgaristan, Uğur Emiroğlu'nun Türk azınlığa DOST partisini desteklemeleri yönünde baskı yaptığı ve ülkede görev yetkisinin dışında hareket ettiği gerekçesiyle, böyle bir karar aldıklarını açıklar. Bunun üzerine Bulgar basını, Bulgaristan'ın İstanbul Büyükelçisi Angel Angelov'un Türkiye tarafından istenmeyen adam olarak ilan edildiğini açıklayarak ilişkilerdeki gerilimi artırır.

Bu olaylar esnasında HÖH'e alternatif olarak ortaya çıkan DOST Partisi, Türk azınlık tarafından olumlu tepki alır. Fakat Türk azınlık oylarının bölüneceği şeklinde bir paradoks ortaya atılır. Özellikle son yıllarda HÖH Partisinin, kuruluş amacının dışında hareket etmesi, daha da ileri giderek ATAKA' da milletvekilliği yapmış kişileri 2017 seçimlerinde aday göstermesi, Türk azınlık çiftçilerinin sorunlarını yeterince savunamaması, uçak krizi olayında Rus yanlısı bir parti gibi hareket ederek NATO lehine bildiri okuyan Lütfi Mestan'ın partiden ihraç edilmesi, daha sonrasında 2017 yılında Türkiye'de yapılan başkanlık referandumunda Türkiye'nin aleyhine açıklamalar yaparak yetkisi olmamasına rağmen hayır propagandası yürütmesi, alternatif bir partinin olması ihtiyacını doğurur. Nitekim HÖH, Bulgaristan'da Türk azınlık tarafından değiştiği, Türklerin partisi olmayı yitirdiği ve Ahmet Doğan'ın Bulgaristan'ın komünist döneminde, Bulgaristan'a çalışan bir ajan olduğu söylemi, HÖH'e var olan güveni önemli ölçüde azaltır.

2017 genel seçimlerinde HÖH'ün bir önceki seçimde aldığı %14.8'lik oran düşer ve bu seçimlerde % 8,94 oranında oy alır. Bu seçimlerde DOST partisi ise %3 civarında oy alarak %4'lük seçim barajını geçemez. DOST partisi bu seçimlerde Türkiye'nin de desteğini sağlar, fakat ülke içinde DOST partisine yönelik karalama propagandasının etkisi ile başarılı olamaz. Zira Türkiye ile olan ilişkilere keskin bir şekilde girer, seçimlerden önce Türkiye'ye bir ziyaret düzenlemiş ve dönemin başbakanı Ahmet Davutoğlu ile görüşmelerde bulunmuş olması, Bulgaristan tarafından farklı şekilde okunmuştur.

6. EĞİTİM SORUNLARI

AB katılım sürecinde, iyileştirmesi yapılan fakat eksiklikleri giderilmeyen diğer bir sorun ise; eğitim alanında karşımıza çıkmaktadır. Bu konuda AB, kesin bir şekilde azınlıkların kendi anadillerinde eğitim ve dil dersleri alabileceğini ortaya koyar. Fakat Bulgaristan, bu

sorumluluğu uygulamada yerine getiriyor gibi görünse de birçok bürokratik süreç çıkararak engellemek için elinden geleni yapmaktadır.

28 Mayıs 2001 yılında Bulgaristan Eğitim Bakanlığı'nın aldığı karar ile Türkçe Dersi zorunlu seçmeli dersler başlığı altında değerlendirilir. Bunun yanında haftalık dört saat olan Türkçe ders saati sayısı 2, 3, ve 4. Sınıflarda 2 ders saatine, 1, 5, 6, ve 8. Sınıflarda ise 3 ders saatine düşürülür (Çolakoğlu, 2015:4434). Ancak bu Türkçe derslerin okul saatlerinin dışında verilmesi, diğer yabancı dillerin eğitimi için, okul yönetiminin velileri yönlendirme çabaları, Türkçe eğitim verilebilmesi için okulların sınıflarında en az on Türk öğrenci bulunması şartına bağlanması ve Türkçe eğitim verecek öğretmenlerin sayılarının yetersiz olması, bu dönemde, Türk azınlığın karşılaştığı sorunlardandır. Bu şartlar altında ilk kez 1992'de 106 bin çocuk Türkçe dersini seçerken 2002'de 40 bine inen bu sayı 2010'da 15 bine, 2012'de ise 7 bine kadar geriler (Çelik ve Nurlu, 2015:4431-4438). Özellikle dilekçe şartı veliler için büyük bir zorluk oluşturur. Okul yönetimlerinin, Türkçe bilen bir öğrencinin, tekrar Türkçe dersi almasının yerine, başka bir ders seçerek daha başarılı bir öğrenim hayatı geçireceğine yönelik baskısı, başvuruları azaltır. Bu nedenle 2015-2016 eğitim öğretim yılında Türkçe dersini seçen öğrencilerin sayısı 10 bin civarında olur. Öğrenci sayısının düşmesi, Türkçe öğretmen ihtiyacını da azaltır ve Bulgaristan genelinde Türkçe öğretmenleri açığa kalır.

Bulgaristan'da, Türkçe Öğretmeni yetiştiren sadece üç üniversite bulunmaktadır. Bu üniversiteler *Sofya*, *Filibe* ve *Şumen* üniversiteleridir. Bunlardan en eski olanı 1952 yılından bu yana (asimilasyon politikalarının etkin olduğu dönemlerde hizmet vermemiştir) eğitim veren *Sofya Üniversitesi*'dir (Memişoğlu, 1995:300-306). Daha sonra Sofya Üniversitesi'nde Türkoloji bölümü de açılır fakat bu bölümü okuyanlara olumsuz bakış ve iş bulamama korkusu, talebi azaltıp hizmet veremez duruma getirir.

Türkçe eğitim konusundaki diğer önemli bir sorun ise; *Türkçe kitapların hala güncellenememesidir*. Bu sorun birçok defa dile getirilmesine rağmen Bulgar Eğitim Bakanlığı tarafından göz ardı edilmiştir. Bu konu Bulgaristan'da Türkçe eğitimi veren öğretmenlerin en çok şikâyetçi oldukları konulardan birini oluşturmaktadır. Girişimler sonucu 1, 2, 3. ve 4. Sınıflarda okutulan Türkçe kitapları güncellenebilmiştir. Okullarda Türkçe dersleri seçmeli ders olarak verilmekte ancak ders saatleri, uygunsuz vakitlere konulduğu için çocukların bu dersi seçmeleri engellenmeye çalışılmaktadır. Hala buna benzer sıkıntılar devam etmektedir. Bu durum anadile olan ilgiyi de azaltmaktadır. Öte yandan devlet tarafından Türkçe yayın imkânının verilmemesi ve Türkçe radyo kanalı kurulmasının dolaylı

olarak engellenmesi, Bulgaristan'da asimilasyon politikası kalıntılarının hala devam ettiğini göstermektedir (Thaber, 2017).

Bulgar Parlamentosunda 2009 yılında, aşırı milliyetçi gruplar, azınlık hakları bağlamında haftanın beş günü onar dakika Türkçe yayın yapan haber bültenlerinin kaldırılması ve referanduma gidilmesi yönünde, meclise önerge sunmuşlardır. Ayrıca Türk azınlığın gözünde, kurtarıcı olarak görülen Türkiye imajını zedelemek için; 1915 sözde Ermeni Soykırım olaylarını Parlamentoda toplu katliam olarak kabul edilerek Türkiye'nin nüfuzunun ve etkisinin kırılmaya çalışıldığı görülmektedir (Kader, 2015:96). Nitekim Bulgaristan'ın Türkiye ile Yunanistan sınırına en yakın şehirlerinden biri olup 1997 yılından bu yana Edirne ile kardeş şehir olan Haskovo Belediyesi, 27.03.2015 tarihindeki olağan meclis toplantısında, 1915 olayları hakkındaki Ermeni Soykırımını raporuna dayanılarak bir parka 'Ermeniler' isminin verildiğini açıklar (Kırcaali Haber, 2017). Bunun üzerine, Edirne Belediyesi de bir açıklama yaparak kardeş belediye çerçevesinde kurulan ilişkilerin, Haskovo Belediyesi tarafından bu kararın düzeltilene kadar dondurulmasına karar verir (Türkiye Gzt, 2019).

Diğer bir Eğitim sorunu ise; komünist ve faşizm dönemlerinde yapıldığı gibi ders kitaplarında *Osmanlı'nın karalanması ve itibarsızlaştırılması* durumudur. Bu uygulama, Türk azınlık öğrencilerinin buldukları sınıflarda daha küçük yaşlarda ötekileştirilmesine neden olmakta ve gelecekte de Osmanlı aleyhine düşünmeye sevk etmektedir. Özellikle bu durum, Bulgaristan'ın Osmanlı'dan kurtuluş bayramı olarak kutlanılan 3 Mart ve 22 Eylül tarihlerinde daha hissedilir bir hal almaktadır. Milli bayram kutlamalarında Osmanlı'nın Bulgarları katlettiğini ve 500 yıl esaret altında tutulduğunu vurgulayan şiirler okutulmaktadır. Bu uygulamanın pratiğe yansması ise Osmanlı'dan kalan, kültürel olarak büyük önem taşıyan yapıların restorasyonlarının yapılmaması ve komünist rejim döneminde üzerine beton dökülerek kapatılan bu yapıların, dünya kültür mirasına yeniden kazandırmamak adına yapılan girişimlerde bulunması şeklinde karşımıza çıkmaktadır.

Netice itibariyle AB üyeliği ile daha fazla geliştirileceği öngörülen azınlık haklarının, şu anda AB üyelik sürecindeki ivmesini kaybettiği ve Türkçe konuşmanın önüne engeller çıkarılmaya çalışıldığı gözlemlenmektedir. Öyleki dil bağlamında Türk asıllı bir milletvekilinin Türkiye'de röportaj yapsa dahi Türkçe röportaj vermesi yasaktır. Bu esnada Bulgarca konuşup Türkçe konuşabilen tercüman bulundurması gerekmektedir. Aksi takdirde para cezasına çarptırıldığı belirtilmektedir (Çolakoğlu, 2015:s.4545).

7. DİNİ SORUNLAR

Azınlıkların en çok şiddet ve mağduriyet ile karşılaştıkları durum, *inanç bağlamında ortaya çıkan sorunlardır*. Bu durum, daha çok Bulgar Hükümeti aracılığıyla dini cemaatler ve ibadethaneler üzerine olan yaptırımlar ile hissedilmektedir. AB üyeliğinin dini ve etnik çeşitliliği bir güzellik ve AB'nin en önemli özelliği saymasına rağmen, Bulgaristan'ın bu konuda hala birçok eksikliği bulunmaktadır. Bulgaristan içinde, en yaygın ikinci din İslamiyet'tir. Dolayısıyla bu durum en çok İslamiyet'i kabul etmiş azınlıklar özelinde yaşanmaktadır.

Dini sorunlar da en çok gündeme gelen konu ise; vakıflar meselesi olmuştur. Vakıf malları, camilerin ve din çalışanlarının giderlerinin karşılanmasında en önemli ekonomik kaynak olma özelliğini taşımaktadır. Bulgaristan'da din görevlileri ile yaptığımız mülakatlarda en çok dile getirilen ve en çok ihmal edildiğini düşündükleri konuların başında, bu mesele gelmektedir. Bulgaristan'da, müftü maaşları yaklaşık olarak 900 leva (450 Euro), imam maaşı ise 300 leva (150 Euro) civarındadır. İmamların ve diğer din adamlarının maaşları vakıf mallarının yetmediği durumlarda bölge halkının yardımı ve Türkiye aracılığıyla gelen yardımlar yoluyla ödenmektedir. Nitekim Kırcaali bölge müftüsü Beyhan Mehmed ile yaptığımız mülakat sırasında, edindiğimiz bilgilerden yola çıkarak, Bulgaristan Hükümetinin dini bağlamda Hristiyanlık ve Hristiyanlık kurumları için ayırdığı ödenek yaklaşık olarak 3 milyon civarındayken, İslamiyet ve kurumları için ayırdığı miktar sadece 120 bin leva dolaylarındadır. Bu durumun, ekonomik olarak camileri etkilediği görülmektedir. Türkiye tarafından Şumnu İlahiyat Lisesi binasının yapımı üstlenilerek hizmete açılmıştır. 2004 yılı itibarıyla TİKA ve AK Parti nezdinde girişimlerde bulunmuş ve Razgrad da bulunan İbrahim Paşa Camiinin restorasyonu üstlenilmiştir. Yine Türkiye tarafından 2006-2014 yılları arasında Bulgaristan'da düzenlenen yaz kurslarına 332.843,00 \$ nakdi yardım iletilmiştir (Aktaş, 2010:35). Bunlar yapılan yardımlardan bazılarıdır.

Bulgaristan'ın en eski camilerinden biri olan ve Haskovo'da bulunan eski cami minaresinin yıkılma tehlikesi sonucu, cami yetkilileri bu durumun düzeltilmesi ve gerekli güçlendirme ve yenileme çalışmalarının yapılması için Bulgaristan'daki ilgili makamlara başvurmuştur. Fakat caminin minaresinin onarımı için herhangi bir adım atılmamıştır. AB içinde vurgulanan değerlere göre, kültürel miraslara daha fazla önem vermesi gereken Bulgaristan, bu konuda da görev ve sorumluluklarını yerine getirmede sorumsuz davranmaya devam etmektedir (Aktaş, 2010:42).

Bulgaristan’da komünist yönetim ile devletleştirilen vakıf mallarının iade edilme süreci demokrasi döneminde başlanmış olmasına rağmen, hala iade işlemi bitirilememiştir. Bu durumda, arşiv belgelerinin ortaya çıkartılmasında yaşanan zorluklar, Bulgar Hükümetinin tutumu ve Nedim Gencev tarafından kurulan Müslüman bir cemaat olarak kendini kabul ettiren “*Hayırseverler Cemiyeti*” adı altındaki bir grup, vakıf mallarından hak talep etmesi sonucunda, bazı vakıf mallarının bu cemiyete verilmesi, büyük bir sorun oluşturmuştur. Bulgar Hükümetleri, Osmanlı mirası vakıfların iade edilmesini prensip olarak kabul etmiş olmakla birlikte, Parlamento’da gerekli yasaları çıkartmakta isteksiz davranmaktadır (Kader, 2010:48). Tek tek açılan ve takip edilen davaların bir kısmı mahkemelerde uzun yıllar sürüncemede kalmakta, bir kısmı kanıt yetersizliği ya da başka gerekçelerle reddedilmektedir.

Bulgaristan’da diğer bir sorun ise hükümet tarafından ortaya çıkarılan “*baş müftülük*” olayıdır. Baş müftülük, Müslümanların temsil edildiği bir merci konumundadır. Fakat 1994 yılında Bulgaristan Hükümeti tarafından merkezi bir atama ile baş müftü sıfatıyla göreve gelen *Nedim Gencev*, halkın kendi iradesiyle ve kongre seçimiyle baş müftü olan *Mustafa Aliş Hacı*’yı görevinin resmi olmadığı iddialarında bulunarak Müslümanlar arasında nifak oluşturmuştur (Börklü, 2006:73). Fakat daha sonra bu durum aşılmış ve Müslümanları temsil eden kişi, seçilmiş müftü olan *Mustafa Aliş Hacı* olmuştur. Nitekim aynı şahıs, 2019 yılı itibariyle hala görevini başarılı bir şekilde ihya etmektedir.

İslam’ın Avrupa’da yükselişe geçmesinin, son zamanlarda Bulgaristan’ı da harekete geçirdiği anlaşılıyor. Zira Bulgaristan, bu yükselişi durdurmak için çeşitli tarikatlar aracılığıyla faaliyetlere başlamıştır. Bu durumu, Mustafa Aliş Hacı şöyle özetlemektedir; “*Hristiyanlar ve Yehova Şahitleri gibi bazı sapık itikadi akımların mensupları gelerek gençlerimizin arasına giriyor, onları kendi camialarına çekmeye çalışıyorlar... Türkçe’ye çevirdikleri İncil’i büyük kasabalarda, bazı Çingene mahallelerinde Müslümanlara dağıtmaktalar... onlara aynı zamanda maddi destekte bulunmaktalar. Bu taktiklerle Müslümanları kendi dinlerinden soğutmaya ve koparmaya çalışıyorlar. Kısmen de olsa bunda başarılı olmaktadır*” (Vahdetinfo, 2017).

2007 sonrası ön plana çıkan diğer bir sorun ise, *azınlıkların sayısı* ile ilgili konudur. Şu anda Bulgaristan’da yaşayan Müslümanların sayısı resmi sayılara göre; 1.300.000 civarında görünmektedir. Ancak gayri resmi olarak iki milyonun üzerinde olduğu ifade ediliyor (Vahdetinfo, 2017). Bu rakamlar arasındaki önemli farkın Bulgar nüfus sayımlarında,

Pomakların Türk sayılmaması ve kendini Müslüman hisseden Romanların Müslüman olarak kayıtlara alınmaması durumundan kaynaklandığı nakledilmektedir.

Bulgaristan'da şu anda dini eğitim veren üç İmam Hatip Lisesi bulunmaktadır. Bunlar *Şumnu*, *Mestanlı* ve *Ruşçuk İmam Hatip Liseleridir*. Bunların yanında *Sofya Yüksek İslam Enstitüsü* de dini eğitim alanında önemli bir yere sahiptir. Fakat Bulgaristan'da, yasalar gereğince bu enstitü resmi olarak Eğitim Bakanlığına bağlı olmadığı gerekçesiyle, diplomaların geçerli olması yönünde zorluklar çıkarılmaktadır. Buna gerekçe olarak enstitü binasının bulunmaması gösterilmektedir. Bu enstitünün inşaatı için arsa tedarik edilmiş olmasına rağmen bürokratik engelleme ile yapılmasına engel olunmuştur. Her şeye rağmen Enstitü, eğitim öğretimine devam etmektedir.

Bütün bunlar gösteriyor ki, bu ülkede en çok şiddet, baskı ve ihmalkârlığa uğrayan kesim Müslümanlardır. Öyle ki Bulgaristan, farklı dinlerin ve etnik grupların özel günlerine hükümet olarak katılmasına rağmen, Müslümanların özel ve dini günlerinde aynı hassasiyeti göstermemektedir.

Nitekim Kırcaali bölge müftüsü görevinde bulunan *Beyhan Mustafa Mehmed*, hükümetin Müslümanlara yaklaşımını şu şekilde ifade etmektedir: *“Bulgaristan'da sayıları 5 ile 10 bin arasında Yahudi var, buna rağmen, Bulgaristan Cumhurbaşkanı, bunların yılbaşı kutlamalarına gidiyor, Ülkede 1,5 ile 2 milyon arasında Müslüman var ama, bizim dini günlerimiz ihmal ediliyor. Bunun yanında bizlerin helal ve haram hassasiyeti var, bunlar hep ihmal ediliyor. Hassasiyetlerimiz göz ardı ediliyor”*.

2016 yılı itibariyle Bulgaristan'da milliyetçi devlet kimliğinin, gündeme geldiği görülür. Bu durumun oluşmasında ve temellendirilmesindeki en büyük etken, ATAKA ve Vatanseverler Cephesi gibi siyasi partilerin sahip oldukları siyasi ideoloji ve Bulgaristan parlamentosundaki tutumlarıdır. Nitekim Vatansever Cephe (Patriotiçen Front) lideri *Valeri Simeonov*, Bulgaristan Dini İbadetler Yasasında değişiklikler yapılması için, Parlamento'ya bir Yasa Tasarısı sunacaklarını açıklamıştır (Arda-Tuna, 2016). Bu yasanın hedefinde *“ibadetlerin Bulgarca yapılması ve dini kitapların Bulgarca okutulup, yayınlanması”* bulunmaktadır. Bu yasa tasarısından çok kısa bir süre önce ise *“Hangi amaçla olursa olsun yüzü kapatan aksesuarların yasaklanması ve aşırı dinci propaganda yapanların hapis ve para cezasına çarptırılmasına”* (NTV, 2017) ilişkin yasa tasarısı kabul edilerek ibadetlerin Bulgarca yapılmasına yönelik yasa tasarısının kabulü için de alt yapı hazırlanmıştır. Bu durumun doğrudan Müslümanlar ile bağlantılı olduğunu söylemek yanlış olmaz. Nitekim bu yasa

tasarısının içeriğinde “*yabancı vatandaşlardan, kuruluşlardan, hükümetlerden, dini kuruluşlardan, şirketlerden, veya onların Bulgaristan’daki şubelerinden maddi yardım veya bağış almalarını kesinlikle yasaklanacağını ve bu yasayı ihlal edenlere Ceza Yasasında değişiklik yapılarak 3 ile 10 yıl arasında hapis cezası verilmesine*”(Arda-Tuna, 2017) yönelik önerilerde mevcuttur. Elde ettiğimiz bilgilere göre söz konusu yasa tasarısı ile TİKA tarafından yapılan hibe ve yardımların resmi olarak engellenmeye çalışıldığı hedeflenmektedir. Bu durum AB üyeliği sonrası tavsiye edilen din ve vicdan hürriyetine ve AB Ulusal Azınlıklar Çerçeve Sözleşmesine, Bulgaristan’ın taraf olduğu AİHS ile uyuşmamaktadır.

8. ANAYASAL VE SOSYAL SORUNLAR

Bulgaristan’daki azınlıkların yaşadığı en temel sorunlardan biri de anayasal konulardır. Zira Bulgaristan anayasasında tam olarak bir azınlık tanımı bulunmamaktadır. Bunun aksine, AB ilerleme raporlarında azınlık kavramına değinilmiş ve bu konuda iyileştirmeler istenmiştir.

Bulgar Anayasasına göre, “*Bulgaristan, Ortodoks Kilisesi ile temsil edilen Doğu Ortodoksluğunu benimseyen, geleneksel bir dine mensuptur*”(Yıldız vd, 2012:84). Bu nedenle dini kurumlara ayrılan bütçeden en büyük pay, Ortodoks kurumlarına ayrılmış olup diğer dini cemaatler ihmal edilmiştir. Ayrılan bütçenin, 2.3 milyon levası Bulgaristan Ortodoks Kilisesine, 180.000 levası Müslüman Cemaatlere, 40.000 levası Ermeni Apostolik Kilisesine, 30.000 levası Yahudi Cemaatine, 40.000 levası da diğer dini gruplara tahsis edilmiştir (Yıldız vd., 2012:84). Bu rakamlar, azınlık hakları bağlamında Müslümanların ne denli ihmal edildiğini çok açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Nüfus oranlarına bakıldığında ise İslami kurumların en azından Ortodoks kurumlarına ayrılan bütçenin %50’si (ortalama olarak 1.2 milyon leva) kadar ek bir ödenek alması, hakkaniyet ilkeleri bağlamında geçerli bir durum olacaktır.

Anayasal anlamda Müslümanların karşılaştıkları diğer bir durum ise 2002 öncesi Türkiye’de olduğu gibi Müslüman kadınlara uygulanan başörtü yasağıdır. Bulgar Anayasası hükümlerine göre devletin resmî belgelerinde, başörtülü fotoğraflara izin verilmez. Yine Bulgar anayasası bağlamında dini cemaatlerin resmi olarak tanınması için, gerekli görülen makamlara başvurması ve onay alması gerekir (Dünya Bülteni, 2017).

Bulgaristan Anayasa’sının 36/2 fıkrasında “*Anadili Bulgarca olmayan vatandaşlar*” deyimini ile azınlık tanımı içine girilmiştir. Fakat bu tanımlama, azınlıkların kim olduğu ve ülkede hangi azınlıkların bulunduğunu ifade etmemektedir. AB metinlerde ise doğrudan Roman,

Türk ve Makedon etnik azınlıklarına atıf yapıldığı görülür. Nitekim bu tanımın yapılmamasının başlıca sebebi; dinsel azınlık tanımından yola çıkılarak yapılacak bir tanımlamada Pomakların ve Romanların da Türk azınlık gibi Müslüman olması, azınlıkların güçlü kılacağı korkusudur. Dinsel azınlık bağlamında yapıldığında ise, Romanların yarısından fazlasının kendi ana dillerini Türkçe kabul etmesinden dolayı, Türk azınlığın güçleneceğinden endişe duyulmasıdır. Öyle görülüyor ki, azınlıkların tek bir bütün olarak tanımlanmasından kaçınılmaktadır.

Sosyal anlamda karşılaşılan sorunlar ise, doğrudan azınlıklara yönelik, devlet yönetiminin ötekileştirici davranış şekline kaynaklanmaktadır. Ordu ve istihbarat gibi kategorilerde Türklere fırsat tanınmadığı ve bu kademelerde azınlığın yeterince temsil edilemediği görülür (Kader, 2010:171). Azınlıkların ülkede sahip oldukları nüfus yoğunluğuna göre, devlet dairelerinde yeterli düzeyde temsil edilmemesi, dışlamanın bir başka göstergesidir (Thaber, 2017). Yapılan araştırmalara göre, Bulgarların %57,9'u Pomakları, %55,9'u Romanları ve %51,8'i Türkleri, çalıştıkları fabrika, şirket veya kurumda çaycı veya temizlikçi olarak görmeyi kabullenmekte olduklarını ortaya koymaktadır (Atasoy vd. 2010:111).

Bulgaristan, tarihsel hafızayı canlı tutmak amacıyla da bazı uygulamalarda bulunmaktadır. Türk azınlığı demoralize etme ve Bulgar kimliğinin üstünlüğünü ispat etmeye yönelik olarak faaliyetler yürütmektedir. Öyle ki Kırcaali bölgesinde çok sayıda Türk'ün yaşamasına rağmen Kırcaali belediye binasının önünde bulunan tarihi saat kulesinden her saat başı, Bulgaristan'ın Osmanlı'dan ayrılışı anısına marş çalması, Türk azınlığın tepkisine neden olur. Türk vatandaşlar gerekli yerlere şikâyetle bulunsa da sonuç almaları kolay olmamaktadır.

Sosyal alanda karşılaşılan ve 2010 yılından itibaren pratikte birçok kez uygulanan durum ise; *Müslümanlara yönelik şiddet olaylarıdır*. Dini sorunlar başlığında anlatılan Mayıs 2011'de Sofya'da Banya Başı Camisi saldırısı, 2014 yılında Cuma Camisine (Murad Hüdavendigâr Camisi) yapılan saldırılarının bir uzantısı olarak eylemler durmamış, günümüzde de zaman zaman buna benzer olaylara rastlanmaktadır. Nitekim 2016 yılında Sofya'da düzenlenen ve sonucunda şiddet olaylarına varan bir eylem yapılmıştır. Bu eylemde Bulgar milliyetçileri, *“Dedelerimiz görevini yerine getirmişti. Şimdi sıra bizde”* yazılı pankart açarak, *“Türklere Ölüm”* ve *“Bulgaristan Bulgarlarıdır, yabancılar dışarı”* şeklinde sloganlar atmışlardır (Bal-Türk, 2017). Bu tarz eylemler, azınlıklar başta olmak üzere ülkede yaşayan diğer yabancı uyruklu vatandaşların da sosyal alanda ötekileştirilmesine ve toplumdan ayrıştırılmasına neden olmaktadır.

9. SONUÇ

Netice itibariyle şunu söyleyebiliriz ki, Bulgaristan'ın, 2007 itibariyle AB üyesi olsa da ülkede yaşayan azınlıklara özellikle de Türk azınlığa ve Müslümanlara bakış açısını değiştiremediği ve AB normları çerçevesinde azınlık hakları ile ilgili sorumluluklarını yerine getirmede arzu edilen adımları atamadığı görülmektedir. Nitekim milliyetçi bir tutumla Türklerin ötekileştirilmesi, ekonomik anlamda AB tarafından verilen yardımların etnik kökenler bağlamında adaletsiz bir şekilde değerlendirilmesi, Müslümanlara yönelik ırkçı eylemlere karşı göz yumulup bu eylemleri gerçekleştiren şahısların Bulgaristan adalet sistemi içerisinde hak ettiği cezayı almaması, azınlık eğitim sisteminde Türkçe derslerin ders saatleri dışına alınarak dilekçe şartına bağlanıp bu derslerin verilmesinin önlenmeye çalışılması, Türk ve Müslümanların devlet kademelerinde ilerlemesine müsaade edilmemesi ve askeri ve güvenlik teşkilatlarında görev yapmalarının engellenmesine devam edildiği anlaşılmaktadır.

Ayrıca Bulgaristan'ın Osmanlı medeniyetinden kalma mimari yapıların restorasyonuna karşı gerekli ilgiyi göstermediği, milliyetçi tutumunu ders kitaplarına da yansıtarak Osmanlı'yı kötü, vahşi ve barbar olarak nitelendirmeye göz yumduğu, demografik çarpıtmalarla ülkedeki Müslümanların sayısını düşük göstermeye çalıştığı, azınlıkların bütünleşmesinin önüne geçilerek ayrıştırma faaliyetleri yürüttüğü, kendini Türk hissedен Pomak ve Romanları ciddiye almadığı, AB normlarını hiçe sayarak azınlıklara uyguladığı sosyolojik, ekonomik, siyasi ve psikolojik baskılara devam ettiği ve bu durumun Bulgaristan içindeki ırkçı unsurlara hareket alanı açıp milliyetçiliğin tetiklenmesine yardımcı olduğu tespitlerimiz arasındadır.

KAYNAKÇA

- ACAROĞLU, M. Türker, (2007), **Bulgaristan Türkleri Üzerine Araştırmalar**, I-II, (IQ Kültür ve Sanat Yayıncılık) İstanbul.
- AKBULUT, Olgun, (2006), **Uluslararası Hukukta Azınlık Haklarının Gelişimi ve Ortaya Çıkardığı Hukuki Sorunlar**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi - İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), İstanbul.
- AKTAŞ, Derya, (2015). **Bulgaristan Raporu**, (Türk Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık), Ankara, s.35.
- ASLAN, Halil Kürşat, *"Aşırı Sağın Yükselişi: Resme Küresel Perspektiften Bakmak"*, **Muhafazakâr Düşünce Dergisi**, S. 53, Ankara, s.47.
- ATASOY, Emin – Mustafa Ertürk, (2010). *"Etnocoğrafya Perspektifinden Bulgaristan Romanları"*, **Doğu Coğrafya Dergisi**- 24, Erzurum, s.111.

- BÖRKLÜ, Meşkure Yılmaz, (2006), “*Tarihsel Seyri İçinde Bulgaristan Türklerinin Durumu ve Türkiye'nin Bölge Türklerine Yönelik Politikaları*”. **Bilig**. S. 10, Ankara
- BIÇAKLI, Hüseyin Avni, (2016), **Türkiye–Bulgaristan İlişkileri (1878-2008)**, I. Baskı, (İmge Kitabevi), Ankara.
- ÇELİK, Mehmet Emre. (2016). “*Bulgaristan'daki Türkçe Öğretmenlerinin Türkçenin Eğitimi-Öğretimine İlişkin Görüşlerinin İncelenmesi*”, **On Dokuz Mayıs Üni. Eğt. Fak. Dergisi**, Samsun, s.69.
- ÇELİK Mehmet E. ve Muammer NURLU, Bulgaristan'da Demokrasi Döneminde Türkçe Öğretimi Meselesi, **Yeni Türkiye Dergisi**, S. 64, Ankara, 4431-4438.
- ÇEVİK, Zeki, (2015), “*Balkan Savaşlarında Bulgaristan Yönetiminin Türk Nüfusa Yönelik Politikaları*”, **Yeni Türkiye Dergisi**, S. 64, Ankara, s. 3834.
- ÇOLAKOĞLU, Bayram, (2015), “*Bulgaristan'da Türkçe Eğitim Serencamı*”, **Yeni Türkiye Dergisi**, S. 64, Ankara, s. 4443.
- ÇİFTÇİ, S. E. “*Balkanlar'da Ekonomik Krizin Gölgesinde Yükselen Radikal Sağ Partiler: Altın Şafak ve Ataka*”, **Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S. 4(2), s. 97-120.
- DÖNER, Berken. (2015). “*Bulutları Beklerken ve Güz Sancısında Kimlik Temsili*”, **Folklor/Edebiyat**, C. 21, S. 84, s. 183.
- GÖKBEL, Ahmet, (2000). **Kıpçak Türkleri**, İstanbul, (Ötüken Neşriyat).
- , (2002). “*Kıpçaklarda Sosyo-Kültürel ve Dini Yapı*”, **Türkler Ansiklopedisi**, (Türkiye Yayınları), C.2, Ankara, s.184.
- KADER, Özlem, (2015), “*Asimilasyon, Göç ve Demokratik Dönem Azınlık Sorunları Bağlamında Bulgaristan Türkleri*”, **Yeni Türkiye Dergisi**, S. 64, s.4428.
- KARATAY, Osman, (2010), “*Türk Bulgar Devletinin İlk Asrı: Balkanlarda Tutunma ve Pekişme (681-803)*”, **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi/Journal of Turkish World Studies**, X/2. İzmir
- KARAKUŞ, Aykut, (2018). **Avrupa Birliği ve Azınlık Haklarının İncelenmesi: Bulgaristan Örneği**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) – Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırşehir.
- KARPAT, K.H. (2007), “*Dobruca*”, **İslam Ansiklopedisi**, (DİA), C.9, İstanbul, s.483.
- KORKMAZ, Nuri, (2017), “*Balkanlar, Bulgaristan'daki 26 Mart 2017 Parlamento Seçimleri ve Bulgaristan Türkleri Açısından Önemi*”, **Ankasam**, Ankara, s.2.
- KÖSE, Osman, (2006), “*Bulgaristan Emareti ve Türkler*”, **International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**, Volume 1/2 Fall. Üsküp-Ankara
- MEMİŞOĞLU, Hüseyin, (1995). *Bulgaristan'da Türk Kültürü*, S. A.28, (Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları), Ankara, s. 145.
- , (1995), “*Bulgaristan'da Cemaati İslamiye ve Vakıf Kurumları*”, **Vakıflar Dergisi**, S. 25.
- İBRAİMİ, Ebrar, (2012). **Yunanistan, Bulgaristan ve Makedonya'daki Azınlıkların Hukuki Durumu**, (Basılmamış Doktora Tezi - Gazi Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü), Ankara.

- İNALCIK, Halil, (1992). **Tanzimat ve Bulgar Meselesi**, (Eren Yayıncılık), İstanbul.
- , (2016). “Türkler ve Balkanlar”, **Balkanlarda İslam Miadı Dolmayan Umut**. C. 2. Ankara, s.15.
- ÖNAL, Buket, (2015), “*Türkiye Bulgaristan ilişkileri*”, **Yeni Türkiye Dergisi**, S. 64, Ankara, .4509.s
- ÖZDAL, Barış – Kutay Karaca, (2015), **Diplomasi Tarihi Ders Notları 1**, (Dora Yayıncılık), Bursa.
- ÖZLEM, Kader, (2009). “*Bulgaristan Türklerinin Tarihsel Süreç İçerisinde Dönüşümü, AB Üyelik Süreci ve Türk Azınlığa Etkileri*”, **Stratejik Araştırmalar Dergisi**, S. 14, s.96.
- , (2010), **Soğuk Savaş Sonrası Dönem Türk-Bulgar İlişkilerinde Türk Azınlığın Durumu**. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi - Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Bursa.
- , (2010). “*Bulgaristan’daki Başmüftülük Krizine Stratejik Yaklaşım*”. **Turan Stratejik Araştırmalar Merkezi Dergisi**, 2(7). Kars
- , (2015). “*Asimilasyon, Göç ve Demokratik Dönem Azınlık Sorunları Bağlamında Bulgaristan Türkleri*”, **Yeni Türkiye Dergisi**, S. 64, Ankara, s.4424.
- , (2015). “*Adalet ve Kalkınma Partisi Dönemi Türkiye-Bulgaristan İlişkileri (2002-2015)*”. **Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi**, 4(2) Yer
- ŞİMDİ, Halil. (2013). “*AB Üyeliği Eski Doğu Blok’u Ülkelerinin Dış Ticaret Yapılarını Nasıl Dönüştürdü? Bulgaristan Örneği*”, **Siyaset, Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi**, Yıl:1, C. 1, S. 3, s.29
- YILDIZ, Ahmet, Bilgin, Murat vd. (2012). **Karşılaştırmalı Anayasa Çalışmaları**, (TBMM Araştırma Merkezi Yayınları), Ankara, s.84.

Gazete ve WEB kaynakları

<https://www.dunyabulteni.net/balkanlar/bulgaristanda-ortu-yasagi-karmasasi-h144311.html>, Erişim tarihi: 06.08.2017

http://www.thaber.bg/?pid=3&id_news=2493, Erişim Tarihi: 24.05.2017

<https://www.tbmm.gov.tr/komisyon/insanhaklari/pdf01/3-30.pdf>, Erişim Tarihi: 02.06.2018

<https://www.imf.org/external/about.htm>, Erişim Tarihi: 21.05.2017

<http://www.balturk.org.tr/aihm-bulgaristani-mahkum-etti>, Erişim Tarihi: 20.05.2017

<http://www.hurriyet.com.tr/bulgaristanda-turklerin-sikintili-secimi-40407528>, Erişim Tarihi: 15.05.2017

<http://www.ensonhaber.com/tskdan-dusurulen-rus-ucagi-aciklamasi-2015-11-24.html>, Erişim Tarihi: 19.04.2017

<http://www.aljazeera.com.tr/al-jazeera-ozel/bulgaristan-turkleri-neden-bolundu>, Erişim Tarihi: 18.03.2017

<http://www.milliyet.com.tr/bulgaristan-da-rus-ucagi-krizi-gundem-2170345/>, Erişim Tarihi: 18.03.2017

http://www.thaber.bg/?pid=3&id_news=2493, Erişim Tarihi: 25.05.2017

https://www.kircaalihaber.com/?pid=3&id_news=6579, Erişim Tarihi: 22.06.2017

<http://www.edirne.bel.tr/edirne-belediyesi-nden-sozde-ermeni-soykirimini-kabul-eden-haskovo-belediyesine-tepki/8997/>, Erişim Tarihi: 21.02.2016

http://www.kircaalihaber.com/?pid=3&id_news=14315, Erişim Tarihi: 03.05.2017

<http://www.vahdet.info.tr/isdunya/dosya3/0814.html>, Erişim Tarihi: 15.04.2017

<http://www.vahdet.info.tr/isdunya/dosya3/0814.html>, Erişim Tarihi: 15.04.2017

<http://www.arda-tuna.com/2016/07/23/bulgaristanda-bulgar-etnik-milliyetçiligi-yapan-bir-cephe-bulgaristanda-dini-kitaplar-ve-dini-ibadetler-bulgarca-olsun/>, Erişim Tarihi:25.05.2017

<http://www.nsi.bg/en>, Erişim Tarihi: 25.01.2019

<https://tr.sputniknews.com/turkiye/201703231027765225-bulgaristana-secmen-akini/>, Erişim Tarihi: 25.01.2019

<https://www.ntv.com.tr/dunya/bulgaristandadiniozgurlukleredarbe,9VZJEYiVBUqykg1vxp6AGA>, Erişim Tarihi: 04.06.2017

<http://www.hurriyet.com.tr/dunya/sancili-secim-kazanan-belli-oldu-40407852>, Erişim Tarihi: 25.01.2019

<https://sptnkne.ws/dPXJ>, Erişim Tarihi: 25.01.2019

<http://www.hurriyet.com.tr/dunya/bulgaristan-ile-atase-krizi-40058725>, Erişim Tarihi: 25.01.2019